www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولياز ئىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

16-يىللىق 2-سان
第16卷第2期
شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
新疆师范大学学报(维文社科版)
2001-يىل 4-ئاي
2001年4月

ئەدىب ۋە تىل

مۇھەممەد شاۋۇدۇن

ئەدىب تىل سەنئەتكارى. شۇنداق ئىكەن ئەدىب چوقۇم تىل ئىشلىتىش جەھەتتە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولۇشى لازىم. ئەدىب تىل ئىشلىتىشكە ماھىر تىل سەنئەتكارى بولۇش ئۈچۈن مول تىل بايلىقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

تىل بايلىقى نەدىن كېلىدۇ؟ زېرىكمەي - تېرىكمەي ئۆگىنىش، بىر - بىرلەپ جۇغلاشتىن كېلىدۇ. مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مەشھۇر تىل ئۇستازلىرى، تىل سەنئەتكارلىرى، ئۇلار تىل ئۆگىنىشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، جەمئىيەتنى مەكتەپ، خەلق ئاممىسىنى ئۇستاز قىلىپ، ئۆمۈر بويى ھارماي - تالماي تىرىشىپ ئۆگەنگەن، بۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئىشلىرىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ۋە كەم بولسا بولمايدىغان زۆرۈر ئېھتىياجى ھېسابلىغان. ئۇلار ھەرگىز دەپئى - دۇنيا يىغمىغان، تىل بايلىقى يىغقان. تىل ئۆگىنىش ۋە تىل بايلىقى توپلاشتا ئۇلارنىڭ بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، يېنىدا مەخسۇس خاتىرە تۇتۇپ، ئاڭلىغان - ئىشتكەنلىرىنى خاتىرىلەپ ماڭغان. تولستوي بۇنداق خاتىرىنى «گۆھەر خالتىسى» دەپ ئاتىغان. مايا كوۋسكىنىڭ «بىر گرام رادىي قېزىشقا بىر يىللىق ئەمگەك سەرپ قىلغاندەك، شېئىر يېزىشتا بىر سۆز ئۈچۈن سۆز كانىدىن مىڭ توننىلاپ سۆز قېزىشقا توغرا كېلىدۇ» دېگەن مەشھۇر سۆزى بار.

بۇلار شۇنى چۈشەندۈرىدىكى، تىل - يېزىقچىلىقنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى، بىرىنچى ماتېرىيالى. ياخشى يازغۇچى بولۇش ئۈچۈن چوقۇم مول تىل بايلىقى ئىگىسى بولۇشى كېرەك.

تىل ئۆگىنىش، تىل بايلىقى توپلاشتىن مەقسەت ئىشلىتىش. توپلانغان تىل بايلىقى ئەدىب ئۈچۈن خېمىرتۇرۇچ، ئاساسىي ماتېرىيال. بۇنى قانداق ئىشلىتىش ئەدىبنىڭ ماھارىتىگە باغلىق. ئەدىبنىڭ ماھارىتى تىل ماتېرىياللىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىشلىتىشتە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ماھارەت ئەدىبنىڭ تىل جەھەتتە قاتتىق تەربىيىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. تەربىيىلىنىشنىڭ بىر قانىتى تىل ئۆگىنىش، تىل بايلىقى توپلاش بولسا يەنە بىر قانىتى، تىل بىلىمى، مۇشۇ ئىككىسى قوشۇلغاندىلا تىل جەھەتتە تەربىيىلىنىش مۇكەممەل بولۇپ، ئەدىب ئىسمى جىسمىغا لايىق تىل سەنئەتكارىغا ئايلىنىپ، تىل ماھارىتى ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلالايدۇ، تىل سەنئەتكارلىقى، تىل ئۇستىلىق كارامىتى تولۇق نامايان بولىدۇ.

ئەدىبنىڭ تىلى ئەدەبىي تىل. ئەدەبىي تىل، ماھىيەتتە تىل سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن تاللانغان ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن خەلق تىلىدۇر. ئۇ كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە تار مەنىدىكى ئەدەبىي تىل دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل مىللىي ئورتاق تىل ئاساسىدا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان يېزىق تىلى بولۇپ، ئۇ مەتبۇئات ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىلىدىغان بارلىق يېزىق تىلى، شۇنداقلا پىششىقلاشتىن ئۆتكەن ئېغىز تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى ئەدەبىي تىل يازغۇچى، شائىرلار ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن قوللانغان تىلدۇر. كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىل بىلەن تار مەنىدىكى ئەدەبىي تىل يەنى ئەدەبىي ئەسەر تىلى پۈتۈنلەي ئوخشاش ئۇقۇم ئەمەس،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇلار بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىق ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك دائىرىسىدىن قارىغاندا، كەڭ مەنىدىكى ئەدەبىي تىلغا قويۇلىدىغان ئورتاق ۋە ئەڭ تۈپ تەلەپ توغرا بولۇش، ئېنىق بولۇش، جانلىق بولۇشتىن ئىبارەت. ئەدەبىي ئەسەر تىلىغا قويۇلىدىغان تەلەپ بولسا ئەدەبىي تىلغا قويۇلىدىغان تەلەپتىنمۇ كۆچلۈك ھەم يۇقىرى بولىدۇ. ئەدەبىي تىل تىلنىڭ ئادەتتىكى تەلىپىگە يېتىشتىن تاشقىرى ئىستېتىك تەلەپكە يېتىشى لازىملىقىنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. ئەدەبىي تىل تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ.

1. ئوبرازلىق بولۇش. ئەدەبىي تىلنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تۈرمۇشنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئوبرازلىق تىل ۋەقە - ھادىسىلەر، مەنزىرىلەر، پېرسوناژلار ھەم ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى گۈزەل، جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان تىلدۇر. ئەدىبلەر پېرسوناژلار ۋە ئۇلارغا ئالاقىدار تەپسىلاتلارنى مۇشۇنداق ئوبرازلىق تىل بىلەن سۈرەتلىگەچكە، كىتابخانلار خۇددى ئۇلارنى كۆرۈۋاتقاندەك، ئاۋازىنى ئاڭلاۋاتقاندەك، ئۇلار بىلەن بىللە بولۇۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كېلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەر تىلىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تاللىشى، ھەربىر سۆزنىنى ئۆز لايىقىدا دەل ئىشلىتىشى، سۆز بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىشى لازىم.

2. تىلنى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ توغرا بولۇشىدا. ئەدەبىي ئەسەر تىلى ئوبېيېكتنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا، كونكرېت تەسۋىرلەپ سۆرەتلىگەندىلا، تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبېيېكتنى ناھايىتى روشەن، ناھايىتى جانلىق گەۋدىلەندۇرۇپ، كىتابخانلاردا چوڭقۇر تەسىرات پەيدا قىلالايدۇ. تىل ئۇستىلىرى ھېسابلانغان ئەدىبلەر ھەربىر سۆز - ئىبارىنىڭ رولىغا ئېتىبار بىلەن قارىغان. ئۇلار شەيئى ۋە پېرسوناژلار ئوبرازىنى كونكرېت، تەسىرلىك، روشەن تىل بىلەن جانلىق، ئەينەن تەسۋىرلەپ، كىتابخانلارنى ئۆزى يارىتقان بەدىئىي مۇھىت قۇچىقىدا يايرىتىدۇ.

3. ئەدەبىي ئەسەر تىلى ئىخچام، مېغىزلىق، ئېنىق، مەنىلىك بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ ئېنىقلىقى شەيئىلەرنى دەل ۋە روشەن ئىپادىلەشكە قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ تىلنىڭ توغرا، ئىخچام، مېغىزلىق، مەنىلىك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ ئىخچاملىقى ئاز سۆز بىلەن كەڭ، چوڭقۇر مەنىنى مول ئىدىيىنى ئىپادىلەشنى كۆرسىتىدۇ. ياخشى يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئېنىق، دەل، توغرا، ئىخچام بولىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ توغرا، ئىخچام بولۇشىغا ھەقىقىي كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ۋە لۇغەت فوندىنى پۇختا ئىگىلەش كېرەك.

مەلۇمكى، ئەدەبىي تىل قېلىپلاشتۇرۇلغان تىل بولغان ئىكەن، تەبىئىي ھالدا رېتىملىق بولىدۇ. ئۇنى سۆزلىگەندە ياكى ئوقۇغاندا ئاۋاز ئېگىز - پەس، ئۇزۇن - قىسقا، توم - ئىنچىكە، تېز - ئاستا، ئېغىر - يېنىك، قوپال ياكى سىلىق بولىدۇ. بەزى سۆزلەر ئېغىزغا ئەپلىك، راۋان بولغاچقا، قۇلاققا يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ ئاشۇ خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىپ تۈرمۇشنى ئاھاڭدار، جارانلىق، ئۆز ھالىتىدىكىدەك تەسۋىرلەپ، مۇرەككەپ ھېسسىياتلارنى، تۈرمۇشنىڭ ئىنچىكە، نازۇك تەرەپلىرىنى تولۇق ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا تۈرمۇشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى ۋە مەنزىرىسىنى چىن، جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، كىتابخانلارغا تۈرمۇش چىنلىقىنى ئەينەن ھېس قىلدۇرىدۇ.

بۇ مەسىلە شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ. شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى باشقا ژانىرىدىكى ئەسەرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئاھاڭدارلىققا باي بولىدۇ. شېئىر تىلى رېتىملىنىشقا روشەن، قاپىيىلىرىنىڭ ماس، جارانلىق ۋە يېقىملىق، تاتلىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شېئىر تىلىدىكى ئاھاڭدارلىق ۋە مۇزىكىلىق شائىرنىڭ دولقۇنلۇق، قاينام ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشكە تېخىمۇ باب كېلىدۇ.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شېئىر تىلىنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە مۇزىكىلىقى ئاساسەن رېتىم، تۇراق، ۋەزىن، قاپىيە بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. چۈنكى رېتىم، تۇراق، ۋەزىن، قاپىيە قاتارلىقلارمۇ ئەينەن قانۇنىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قائىدىلىك، تەرتىپلىك بولۇشى شېئىرنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە مۇزىكىلىقىنى كۈچەيتىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە يەنە تىلنىڭ ئىجادىي، يېڭى ۋە خىلمۇخىل بولۇشىغىمۇ ئىنتايىن دىققەت قىلىش كېرەك. تۇرمۇش باي ۋە مۇرەككەپ، كۆپ ئۆزگىرىشچان. ئەدەبىي ئەسەردە تۇرمۇشنى ھەقىقىي تۇردە جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، نامرات، ئاددىي، بىرلا خىل تىل بىلەن چەكلىنىپ قالغىلى بولمايدۇ. ھەقىقىي يېڭى، خىلمۇخىل، باي ۋە ئۆزىگە خاس بولغان تىل ئىدىيىنىڭ چوڭقۇرلىقى، تۇرمۇشقا بولغان ئالاھىدە چۈشەنچە، تونۇش، تەسىرات، شۇنىڭدەك ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئىجادچانلىقتىن ئايرىلمايدۇ. فىلوبىر تىل ئىشلىتىشتە تىلنىڭ ئىجادىي، يېڭى بولۇشىغا كارامەت ئەھمىيەت بەرگەن. تىل ئىشلىتىشتە ئۇنىڭ «بىر بەتتە بىر جۈملىدىن سۆزنى تەكرارلىماسلىق، بىر جۈملە ئىچىدە ئوخشاش ئىككى سۆز بولماسلىق» دېگەندەك مىزانلىرى بولغان.

تىلنىڭ ئىجادىيلىقى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىجادىيلىقى، يېڭىلىقىنى كۈچەيتىپ، ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇزاقتىن كېلىۋاتقان مۇنداق بىر ئەنئەنىۋى سۆز بار: بىر يېڭى، جانلىق ئوخشىتىشنى بىرىنچى قېتىم قوللانغان ئادەم تالانتلىق، ئىككىنچى قېتىم قوللانغىنى ئىقتىدارسىز، ئۈچىنچى قېتىم قوللانغىنى ھاماقەت. ئەدىب تىلنىڭ ئىجادىيلىقىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم نۇقتىغا ھەرگىز سەل قارىماسلىقى كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە تارىخىي ئالاھىدىلىك بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىكنى ۋە پىرسوناژلار تىلىدىكى خاسلىقنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە بەزى ئىستىمالدىن قېلىپ قالغان قەدىمكى سۆزلەرنى ياكى يەرلىك شۇبلەرنى ئىشلىتىشى مۇمكىن. لېكىن بۇنداق سۆزلەرنى ئىشلەتكەندە ئەملىي ئۇنۇمگە تەسىر يېتىشتىن ساقلىنىش كېرەك. شۇڭا ئۇلارنى قىزىپ كېتىپ يەڭگىللىك بىلەن كەلسە ـ كەلمەس قوللىنىۋېرىشكە بولمايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئەسەر تىلى ئوبرازلىق، ئېنىق، ئىخچام، ھېسسىياتلىق ھەم ئاھاڭدار، مۇزىكىلىق بولۇشتەك تۆت خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇلار ئەدەبىي ئەسەر تىلىنىڭ تۆپ ئالاھىدىلىكى.

تىل مەيلى قانداق سۇپەت ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسۇن، ئالدى بىلەن دەل جايىدا ئىشلىتىلگەن بولۇشى كېرەك. مەرگەن ئوقنى جايىغا تەككۈزەلمىسە بىكار. مۇنەۋۋەر تىل سەنئەتكارى خۇددى ئۇستا مەرگەندەك ئۆزىنىڭ تىل ئوقياسىنى مەنە نىشانىغا دەل تەككۈزۈشى، مەنىسى ئوخشاش تۈيۇلىدىغان ھەربىر سۆزنىڭ ئىنچىكە پەرقىنى نازۇك تارازىدەك ئۆلچىيەلىشى لازىم.

تىلنى جايىدا ئىشلىتىش

بۇ، مەنە، ئۇقۇم، مەنتىقە، ئىستىلىستىكا قاتارلىق جەھەتتىن تىلنى جايىدا ئىشلىتىش دېمەكتۇر. تىلنى جايىدا ئىشلىتىش ئەدىبنىڭ تىل ئىشلىتىشتە ئەستايىدىل، ئىنچىكە، پۇختا ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىنى، تىل جەھەتتىكى چېنىقىشى ۋە تەربىيىلىنىشى، بولۇپمۇ تىل ئىشلىتىش ماھارىتىنىڭ ھەقىقەتەن يۇقىرى ياكى يۇقىرى ئەمەسلىكىنى، تىل ئۆتكىلىنىڭ ئىنچىكە، نازۇك سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ـ بېرەلمەيدىغانلىقىنى سىنايدىغان ئۆلچەملەرنىڭ بىرى. ئۇلۇغ فرانسوز يازغۇچىسى فلوبىرنىڭ «ئۆزگەرتىدىغان يېرى سەككىز قۇرلا بولغىنى بىلەن... ئۇچ كۈنلۈك ۋاقتىمنى ئالغانىدى.» «... بىر ئاي بولاي دەپ قالدى، تېخىچە لايىق كېلىدىغان تۆت ـ بەش جۈملە سۆز ئۇستىدە باش قاتۇرۇۋاتىمەن» دېگەن سۆزى بار. بۇ سۆز يەڭگىللىك بىلەن قارىغان كىشىگە ھەيران قالارلىق، سەل غەلىتە تۇيۇلۇپ، قانداقتۇر «سەككىز قۇرلا سۆز» گە ئۇچ ـ تۆت كۈن، «تۆت ـ بەش جۈملە سۆز»

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

گە بىر ئاي باش قاتۇرغان بارمۇ، دەپ ئويلىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇنىڭغا فلوبېرنىڭ ئەستايىدىللىقى، تەلەپچانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ ھېچقانچە گەپ ئەمەس. چۈنكى فلوبېرنىڭ تىلنى جايىدا ئىشلىتىشكە بولغان تەلەپچانلىقى ھەقىقەتەن قاتتىق بولغان. ئۇ مۇپاسسانغا مۇنداق دېگەن: «مەيلى بىز قانداقلىكى شەيئىنى تەسۋىرلەشتە بولسۇن، شۇنداق دەرىجىگە يېتىشىمىز كېرەككى، ئۇنى بىردىنبىر توغرا ئىسىم، ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىردىنبىر پېئىل، ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدىغان بىردىنبىر سۈپەت ئارقىلىق ئىپادىلىشىمىز لازىم. بىز تىنماي باش قاتۇرۇپ ئويلىنىپ، مۇشۇ بىردىنبىر ئىسىم، بىردىنبىر پېئىل ۋە بىردىنبىر سۈپەتنى تاپماي قويماسلىقىمىز كېرەك. ئاشۇ ئىسىم، پېئىل ۋە سۈپەت بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەرنى تاپقان بىلەن بولمايدۇ، پىكىر قىلىشنى ئېغىر كۆرۈپ، شۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەر بىلەن ئەپلەپ ـ سەپلەپ بولدى قىلىش ھەرگىز يارىمايدۇ.»

قۇتادغۇبىلىكتە مۇنداق بىر ھېكمەتلىك سۆز بار: «تولا سۆز سۆزلىمە، بىرەر سۆزلە ئاز، تۇمەن سۆز تۇگىنىنى بۇ بىر سۆزدە ياز.» ئەدەبىي ئەسەردە بىرەر سۆزنىڭ تۇتقان ئورنى، رولى چاغلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۆز جايىغا چۈشمىسە دەررۇ چېنىپ قالىدۇ. شۇڭا دەل جايىغا كېلىدىغان بىردىنبىر سۆزنىڭ دەل ئۆزىنى تېپىپ ئىشلىتىشىمىز لازىم. قايسى ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان كونكرېت ھالەت، ئىنچىكە ئىپادىلەشكە قايسى سۆز ئەڭ لايىق، ئەڭ دەل كەلسە، شۇنى تېپىپ ئىشلىتىش كېرەك.

لېكىن سۆزنىڭ گۈزەل ـ جارانگلىق بولۇشىغا قىزىقىپ كېتىپ، ئابستراكت، تومتاق سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىش كېرەك. سۆز قانچە ئابستراكت بولسا، ئۇنىڭ مەنىسى كونكرېت شەيئىدىن شۇنچە يىراقلاپ كېتىدۇ، تەسىرىمۇ ئاجىزلاپ كېتىدۇ.

تىلىمىزدا مەنداش سۆزلەر كۆپ، ھېسابلاپ كۆرۈشمىچە، پەقەت «ۋاپات بولدى، ئۆلدى، قازا تاپتى» دېگەندەك مەنداش سۆزدىن 120 نەچچىسى بار ئىكەن. بۇنداق مەنداش سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ. ئۇقۇمنى توغرا، تەسىرلىك، جانلىق، ئەينەن، چوڭقۇر ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. مەنداش سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ مەنىسى ئاساسەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىستىلىستىك تۈس مەنىلىرىگە ئىگە بولغانلىقى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن تىلدا بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ قوللىنىلىدۇ. بۇنداق مەنداش سۆزلەر قارىماقتا بىر خىل، ئوخشاشتەك كۆرۈنسىمۇ، ھەممىسىنىڭ مەنىسى بىر خىل، ئوخشاش ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرق بار. ئۇلار تىلدا ھەر خىل نازۇك ۋە ئىنچىكە لېكسىكىلىق مەنىلەر بىلەن تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدەك بىرىكمە كېلىش جەھەتتىمۇ ئالاھىدە ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. مەسىلەن، مۇستەھكەم، چىڭ، پۈختا، مەزمۇت، مەھكەم سۆزلىرىنى ئالساق، مۇستەھكەم، مەھكەم ئىراده شەكلىدە قوللىنىلسىمۇ، پۈختا ئىراده، مەزمۇت ئىراده، چىڭ ئىراده شەكلىدە قوللىنىلمايدۇ. پىكرىدە چىڭ تۇردى شەكلىدە قوللىنىلسىمۇ، پىكرىدە مەزمۇت تۇردى، پۈختا تۇردى شەكلىدە قوللىنىلمايدۇ. شۇنداقلا تۆۋەنگە چۈشتى دېگەن شەكلىدە قوللىنىشقا بولسىمۇ، پەسكە چۈشتى، پاكارغا چۈشتى، تېگىگە چۈشتى، پەتەككە چۈشتى دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ.

بۇنداق مەنداش سۆزلەرنىڭ ئىچىدە لېكسىكىلىق مەنىلىرى تامامەن ئوخشىشىدىغان مۇتلەق مەنداش سۆزلەرمۇ بار. لېكىن بۇنداق مەنداش سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىنچىكە، نازۇك پەرقلەر بولىدۇ. مەسىلەن، «كىشى، ئادەم، ئىنسان» دېگەن سۆزلەر مۇتلەق مەنداش. لېكىن بۇلارمۇ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئالايلۇق، كىشى بېشىغا

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مۇنچىلىك، ئادەم بېشىغا مۇنچىلىك دېگىلى بولسىمۇ، ئىنسان بېشىغا مۇنچىلىك دېگىلى بولمايدۇ. شۇنداقلا ئادەم ئاملى بىرىنچى دېگەننى كىشى ئاملى بىرىنچى، ئىنسان ئاملى بىرىنچى دېگىلى بولمايدۇ.

تىلدىكى مانا مۇشۇنداق ئەڭ نازۇك، ئەڭ ئىنچىكە مەنە پەرقلىرىدىن پايدىلىنىپ ئوي - پىكىر ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى دەل يېقىملىق، جانلىق، تەسىرلىك، نەپىس، ئېنىق، ئەينەن ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەدەب تىلدىكى مۇشۇنداق نازۇك، ئىنچىكە پەرقلەرنى ماھىرلىق بىلەن ئىگىلەپ، ئۇنى قىلچىمۇ سەۋەنلىككە يول قويمىغان ئاساستا ئۆزىگە لايىق ئىسسىم، ئۆزىگە لايىق سۈپەت، ئۆزىگە لايىق پېئىلنى دەل توغرىلاپ قوللىنىش لازىم.

تىل ئىشلىتىشتىكى بۇنداق ئىنچىكە، قاتتىق تەلەپ ھەممە ژانىردىكى ئەسەرلەرگە ئورتاق، بولۇپمۇ شېئىرىي ئەسەرلەرگە كەلگەندە تېخىمۇ شۇنداق، خۇددى بىلىنىسكى ئېيتقاندەك «شېئىرىي ئەسەردە ھەربىر بىر سۆز پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئىدىيىسى ئېھتىياجلىق بولغان مەنىنى تولۇق ئىچىپ بېرىشكە پۈتۈن كارامىتى بىلەن خىزمەت قىلىشى كېرەك. ئوخشاش بىر خىل تىلدىكى باشقا ھەرقانداق سۆز ئۇنىڭ ئورنىنى باسالمايدىغان دەرىجىدە بولۇشى» كېرەك. شېئىرنىڭ تىلى باشقا ژانىردىكى ئەسەرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ نازۇك، تېخىمۇ تاۋلانغان، يېقىملىق، رەڭدار، قاپىيە، رىتىم، تۇراق، ۋەزىن تەلىپىگە ئۇيغۇن ھالدا جارانلىق، راۋان، سىلىق، جانلىق، تەسىرلىك، نەپىس، ئېنىق، دەلمۇدەل، تىلغا يېقىشلىق بولۇشى كېرەك. شۇڭا شېئىر تىلى شائىردىن تېخىمۇ ئىنچىكە بولۇش ۋە يازغۇچىدىنمۇ بەكرەك باش قۇتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەلىشىر نەۋائىي: «سۆزنى كۆڭۈلدە پىشۇرمىغچە تىلغا كەلتۈرمە، ھەر نەكىم كۆڭۈلدە بار تىلغا سۈرمە» دېگەن. بۇ يەردە نەۋائىينىڭ تەكىتلىمەكچى بولغىنى سۆزنى ئاۋۋال كۆڭۈلدە راسا ئوبدان پىشۇرۇۋېلىپ، ئاندىن سۆزلەش ۋە يېزىش، كۆڭۈلدە نېمە بولسا ئېغىزىمغا شۇ كەلدى دەپ سۆزلەۋەرمەسلىك ياكى يېزىۋەرمەسلىك.

ئۇيغۇر خەلقى تىلغا ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قارايدىغان سىلىق - سىپايە، ياۋاش - يۇمشاق، چىرايلىق سۆزلەشنى بەكمۇ ياخشى كۆرىدىغان خەلق. بىزنىڭ مىللى پسىخىكىمىزدا پەدىشەپ، ھايا ئىنتايىن كۈچلۈك، شۇڭا بىزدە گەپ، سۆزگە ناھايىتى دىققەت قىلىدىغان، گەپ - سۆزنى ئىمكانقەدەر سىلىقلاشتۇرۇپ قىلىدىغان، بەزى سۆزلەرنى ئوچۇق ئاشكارا ئىشلىتىشتىن پەرھېز قىلىدىغان ئادەت بار. مەسىلەن، كىچىك بالىلار ئۆلۈپ كەتسە، ئۆلدى دېگەن سۆزدىن پەرھېز قىلىپ، «چەتنەپتۇ» «كۆز تېگىپتۇ» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىمىز. شۇنداقلا ئەخلاق، پەدىشەپكە زىت بىھايا سۆزلەرنى، كىشىلەرنىڭ ئىززەت - ئابرويىنى تۆكىدىغان، غورۇرىغا تېگىدىغان، ئاشكارا سورۇندا ئىشلىتىش بىئەپ سۆزلەردىن پەرھېز تۇتۇپ، سىلىق - سىپايە سۆزلەرنى ئىشلىتىمىز، ئاتاش توغرا كەلسىمۇ سىلىقلاشتۇرۇپ ئاتايمىز. «ياخشى گەپ تاشنى ئېرىتىدۇ» دېگەن گەپ بار. ئەگەر گەپ جايىدا ئىشلىتىلمەي قۇلاققا خۇش ياقمايدىغان، قوپال ياكى شۇ سورۇنغا ياراشمايدىغان گەپ قوللىنىلىپ قالسا، ئۇنۇمى ياخشى بولمايدۇ. پەرھېزى سۆزلەر ۋە سىپايە سۆزلەرگە كىشىلەر ھەرگىز ئېتىبارسىز قارىمايدۇ. تىلنى تاللاپ جايىدا ئىشلىتىشتە بۇمۇ دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا.

تىلنى جايىدا ئىشلىتىشتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مۇھىم نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ تىلنى قارىسىغا ئىشلەتمەسلىك يەنى تىل ئىشلىتىشتە قارامىلىق، تەۋەككۈلچىلىك قىلماسلىق، ئەدەب ھەربىر سۆزنىڭ تۇراقلىق مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسىنى قىياسەن، تەخمىنەن بىلىپ ئەمەس، ئېنىق، دەل بىلىپ ئىشلىتىشى كېرەك. بۇ تىل ئىشلىتىشتە قاتتىق ئىلمىلىق بولۇشنى، ئەدەبنىڭ تىل توغرىسىدىكى بىلىمنىڭ يۈزە، چالا - پۇلا ئەمەس، چوڭقۇر، پۇختا بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبى ئىنتايىن مول ۋە مۇرەككەپ. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. كېلىپ چىقىش پرىنسىپىغا ئاساسەن ئۇيغۇر تىلى ئەسلىي سۆزى ۋە چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. قوللىنىلىشى ۋە ئىجتىمائىي دائىرىسى جەھەتتىكى پرىنسىپقا ئاساسەن ئومۇمىي خەلق سۆزلىرى ۋە دىئالېكت سۆزلىرى، كەسپىي سۆزلەر دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تۇراقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ھازىرقى زامان سۆزلىرى ۋە يېڭى سۆزلەر ھەم كونىرىغان سۆزلەر دېگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئىستېلىستىك تۇس پرىنسىپىغا ئاساسەن ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان سۆزلەر ھەم مەخسۇس قوللىنىلىدىغان سۆزلەر، شۇنىڭدەك ھېس - تۇيغۇ سۆزلىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ئۈزلۈكسىز بېيىپ بارىدۇ. جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىمۇ بېيىپ بارماقتا. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدە يېڭى - يېڭى سۆزلەر قوشۇلماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە باشقا تىللارنىڭ لۇغەت تەركىبىگە ئوخشاشلا، ئۇزاق تارىختىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مۇنداق سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى تىلىمىزنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى ھېسابلىنىدۇ. تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى پۈتۈن لۇغەت تەركىبىنىڭ يادروسى ۋە ئەڭ مۇھىم قىسمى ھېسابلىنىدۇ. تىلىمىزنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرىدىغان سۆزلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەممىسگە چۈشىنىشلىك بولغان سۆزلەر ۋە ئۇلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئەسىرلەردىن بۇيان دائىم قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سۆزلەر. بۇنداق سۆزلەر زامان - زامانلاردىن بۇيان ئۆزگەرمەي كەلمەكتە.

ھازىرقى نۇرغۇن سۆزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردىن ياكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرگە باشقا سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. ئەدەبىلەر تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئىمكانقەدەر تولۇق بىلىشكە تىرىشىشى، ئىلمىي ئاساستا توغرا ئىشلىتىشكە كاپالەتلىك قىلىشى لازىم. بولۇپمۇ ئەدەب بۇ مەسىلىگە سەل قارىسا، ئۆزى ئىشلەتكەن سۆزنىڭ تولۇق چۈشەنمىسە، قىياسەن ياكى قارىسىغا ئىشلەتسە، كەلسە - كەلمەس ئىشلەتسە، ئۇنىڭ زىيىنى ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ. ئەدەبىي تىلنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئەگەر بۇ جەھەتتىكى مەسئۇلىيىتىنى ئوبدان تونۇمايى، تىل ئىشلىتىشتە ئەستايىدىل، تەلەپچان، پۇختا بولمايى كەلسە - كەلمەس ئىشلەتسە، ئەسەر تىلىغىلا ئەمەس، ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. بولۇپمۇ ھەۋەسكارلار، ياش ئەۋلادلارغا كەلتۈرىدىغان زىيىنى ئېغىر بولىدۇ. ھازىر بۇ جەھەتتە ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر كۆپ.

ئەدەب تىلنىڭ توغرا بولۇشىغا كېپىللىك قىلىپ، تىلنى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ قىممىتىنى ھەقىقىي نامايان قىلىش ئۈچۈن، تىلنىڭ ئەسلىي مەنىسى، كۆچمە مەنىسى، كېيىنكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى قاتارلىقلاردىنمۇ خەۋەردار بولۇشى كېرەك. تىل ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۈزلۈكسىز بېيىپ، راۋاجلىنىپ بارىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىياتى تىلنىڭ سۈپىتىدىن ئايرىلمايدۇ. تىل سەنئەتكارى، تىل ئۇستىسى بولغان ئەدىبلەر تىلنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

内容摘要:本文中主要提昌文人应该怎样应用语言的一些原则和技巧问题。

作者简介:买买提·夏吾东,《塔里木》杂志总编,编审。